

Кот Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

Керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України

Інституту історії України НАН України.

zvid1@ukr.net

УДК: 94 (477): 351.86222:341.241.7

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНОМУ КУЛЬТУРНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ВИВЕЗЕННЮ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЇХ ПОВЕРНЕННЮ ДО КРАЇН ПОХОДЖЕННЯ

У статті розглядаються заходи міжнародного співтовариства по запобіганню викраденню та незаконному вивезенню культурних цінностей, а також їх поверненню до країн походження за участю ЮНЕСКО, ЮНІДРУА, ЄЕС, СНД та внесок України у їх практичну реалізацію.

Ключові слова: *Україна, міжнародне культурне співробітництво, культурні цінності, незаконне ввезення та вивезення, повернення, реституція, ЮНЕСКО, ЄЕС, СНД.*

Європейський вектор розвитку України та швидке поглиблення її участі у світових глобальних процесах вимагає від неї бути готовою до вирішення надзвичайно широкого комплексу проблем, які сьогодні активно розглядаються світовим співтовариством. Тема повернення та реституції культурних цінностей тією чи іншою мірою стосується практично усіх держав світу, є одним з провідних трендів міжнародної політики в сфері культурного співробітництва.

Світовий досвід показує, що втрати національних культурних цінностей не мають термінів давнини і, перефразуючи крилатий вислів відомого письменника, є «попелом, що стукає в серця» націй і народів. Ми є свідками того факту, що питання повернення та реституції культурних цінностей все більш активно впливають на внутрішню і зовнішню політику багатьох держав та на розвиток світового культурного співробітництва в цілому. Свою роль в актуалізації цієї проблеми на сучасному етапі зіграли загальні тенденції до більшої відкритості і демократизації, поширення надсучасних інформаційних технологій, стала тенденція до вирівнювання рівня суспільного розвитку в різних частинах та країн світу сприяли ламанню устояних стереотипів і створенню нових можливостей доступу до інформації про втрачені реліквії. Вперше після повоєнної другої половини 1940-х років повернення та реституція культурних цінностей знову стають реальним і впливовим фактором міжнародного культурного і політичного життя.

У цих процесах загальносвітового діалогу, що відбувається на різних рівнях — від міждержавних до громадських, визначилися ключові напрямки дій, так і найбільш складні для пошуку компромісів питання, характерні як на глобальному рівні, так і викликані локальними особливостями у відносинах між конкретними державами. При цьому, беззаперечним є той факт, що одного бажання певної держави повернути втрачені скарби замало — досягнення позитивних результатів у вирішенні проблем повернення та реституції культурних цінностей на міждержавному рівні об'єктивно передбачає як мінімум двосторонню співпрацю між країнами та досягненням ними спільних компромісних рішень.

Серед комплексу питань глобальної міжнародної співпраці в даній сфері особливе місце посідає повернення та реституція культурних цінностей, що стали об'єктами незаконного привласнення та незаконного вивезення.

Викрадення, нелегальне вивезення і продаж культурних цінностей, перш за все з країн, що розвиваються, «чорна» археологія завдають мільйонних збитків культурам держав світу. Встановлено, що щорічно викрадається витворів мистецтва на суму 4,5 мільярдів доларів для продажу їх на світових ринках, щомісячно до списку розшукуваних цінностей додається близько 2 тисяч нових предметів. Наприклад, в Італії кожного року реєструється 1500–1800 випадків викрадення культурних цінностей¹. Загалом, за інформацією Національного центрального бюро Інтерполу, лише в країнах Західної Європи діє понад 40 організованих злочинних угруповань, які спеціалізуються на викраденні й контрабанді культурних цінностей з території України та інших країн СНД². Про масштаби незаконного експорту культурних цінностей з України можуть свідчити не лише факти затримання великих партій контрабанди в 60–100 цінних об'єктів, але й дані з інших країн. Так, в 1994 році в Лос-Анджелесі (США) відбувся аукціон з розпродажу унікальної колекції предметів готського срібла, яка налічувала 80 чудово збережених пам'яток і, за висновками фахівців, походила з Криму³. За неофіційними даними, в Україні тільки на території Автономної Республіки Крим в 2005 році незаконно викопали та продали цінностей на суму щонайменше 60 мільйонів доларів⁴. Впродовж 1990-х років у Польщі на основі реквізованих на польсько-українському та польсько-німецькому кордонах об'єктів створено музей ікони, який налічує понад 3000 визначних пам'яток. Зі свого боку, конфіскації контрабандних культурних цінностей на польсько-німецькому кордоні до вступу Польщі в Євросоюз систематично здійснювали німецькі прикордонні служби.

Масштаби, яких набув такий «чорний бізнес» вже в середині ХХ ст. викликали занепокоєння міжнародної спільноти. Як один з перших

вагомих кроків, спрямованих на боротьбу з цими загрозами розвитку національних культур та світової культури в цілому, можливо вважати ухваленою ЮНЕСКО 5 грудня 1956 року рекомендацію щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок. Окремий розділ цього документа присвячено боротьбі з незаконними археологічними розкопками та незаконним вивезенням знайдених при розкопках предметів культури (розділ V). Зокрема, рекомендується кожній державі-члену ЮНЕСКО вживати з цією метою усіх необхідних заходів (п. 29). Кожна держава мала зобов'язати музеї, котрим пропонуються археологічні предмети, переконуватись у тому, що ці предмети не є «продуктом незаконних розкопок, крадіжки або інших, недозволених із позиції відповідних властей, дій». Будь-які пропозиції придбання таких предметів, які викликать підозри у незаконних діях, а також уся інформація про них повинні доводитися до відома відповідних компетентних служб (п. 30). В рекомендацію включено спеціальний підрозділ «Повернення археологічних цінностей до країн походження», у якому археологічні установи та музеї держав-членів ЮНЕСКО закликаються співробітничати для забезпечення повернення культурних цінностей, які стали об'єктами незаконних археологічних розкопок, а також нелегально вивезених предметів⁵.

Значно ширше це питання розглядається в рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності від 19 листопада 1964 р., яка стала першим спеціальним міжнародним документом з даної проблеми. Зокрема, розділ II рекомендації містить загальні принципи, згідно з якими ввезення культурних цінностей може дозволятися лише після того, як будуть зняті заперечення щодо цих цінностей з боку органів компетентної влади держави, звідки вони вивозяться (п. 4). Відповідно, будь-які вивезення, ввезення чи передача права власності на культурні цінності, здійснені з порушенням правил, що їх прийняла держава, мають вважатися незаконними (п. 7). Рекомендація зазначає, що держави-учасниці, служби охорони культурних цінностей, музеї та інші компетентні установи повинні співпрацювати для того, щоб забезпечити чи полегшити реституцію та повернення законному власнику або в країну, з якої незаконно вивезені культурні цінності. При цьому реституція або повернення культурних цінностей повинні здійснюватися у відповідності з чинним законодавством країни, на території якої вони знаходяться (п. 16). В той же час рекомендація згадує і про права добросовісного покупця незаконно вивезених культурних цінностей, який в силу обставин не міг знати про те, що вони вивезені з порушеннями: кожна держава-учасниця повинна передбачити у своєму національному

законодавстві добросовісному покупцеві культурної цінності, яка підлягає реституції, можливість отримати відшкодування чи справедливу компенсацію (п. 18)⁶.

Ключові ідеї, закладені в рекомендації, отримали свій подальший розвиток та більш поглиблене опрацювання у конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року⁷. Конвенція є першим найбільш ґрунтовним міжнародно-правовим актом з даного питання, який відобразив тенденції розвитку світової суспільної думки з даного питання та фокусував у собі нелегкий компроміс між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Першочергове значення цієї конвенції полягає в тому, що вона не лише була глибоко інноваційним документом з фундаментальним теоретичним опрацюванням проблеми, але який водночас став обов'язковим до виконання країнами-учасницями. Станом на 2013 р. учасниками конвенції є 123 країни світу, з них 75 її ратифікували. В тому числі, конвенція ратифікована Україною в 1988 році⁸. На основі конвенції що два роки відбуваються слухання в рамках сесій Генеральних асамблей ООН, якими схвалено близько 30 резолюцій з даної проблематики.

Конвенція 1970 р. у ст. 1 наводить доволі детальний перелік культурних цінностей, який охоплюється її дією і включає 11 категорій. Водночас вона вперше чітко визначає культурні цінності, які на законних підставах становлять культурну спадщину кожної держави. До них, зокрема, конвенція відносить: а) культурні цінності, створені на території даної держави як її громадянами, так і чужоземними громадянами чи особами без громадянства; б) культурні цінності, знайдені на національній території; с) культурні цінності, набуті науковими експедиціями за згодою компетентних органів країни, звідки ці цінності походять; д) культурні цінності, отримані внаслідок добровільних обмінів; е) культурні цінності, отримані в дар, або законно придбані за згодою компетентних органів країни, звідки ці цінності походять (ст. 4). Відповідно, усі інші шляхи отримання старожитностей та творів мистецтва таким чином визнаються незаконними. Також, згідно ст. 11 конвенції, незаконними є примусові вивезення і передача права власності на культурні цінності, які є прямим чи опосередкованим результатом окупації країни іноземною державою.

Отже, можна зробити висновок, що міжнародне право, повністю визнаючи обов'язки кожної держави щодо культурної спадщини інших держав, все ж не заперечує того, що до культурної спадщини певної держави можуть входити культурні цінності, що потрапили до неї з території іншої країни. При цьому під «державою походження» культурних цінностей мається на увазі не лише місце їх створення чи місце народження

їх творця, а і місце їх попереднього перебування на законних підставах. Як зазначає з цього приводу М. Богуславський, «мова може йти лише про законність перебування цінності в країні чи про законність її придбання»⁹.

На наш погляд, велике значення для міжнародно-правового врегулювання проблеми мають положення конвенції 1970 року, зобов'язують держави-учасниці сприяти поверненню культурних цінностей їх законним власникам «у випадку, якщо вони були раніше вивезені» (ст. 13). Тобто, в той час, коли більшість міжнародних конвенцій не мають зворотної сили, дана конвенція не встановлює ніяких обмежень у часі, відкриваючи можливості для порозуміння на міждержавному рівні. Окрім того, ст. 15 конвенції передбачає укладення між державами спеціальних угод або продовження застосування вже існуючих про повернення культурних цінностей, що були вивезені з території походження до набрання чинності конвенцією. Саме ці положення дають підстави вважати конвенцію ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року надзвичайно масштабною та універсальною.

Серед інших важливих положень конвенції відзначимо зобов'язання країн-учасниць забезпечувати на своїй території через компетентні органи належні умови для охорони та збереження культурних цінностей, їх захист від розкрадання та незаконної торгівлі (в тому числі контроль за археологічними розкопками та археологічними пам'ятками, нагляд за торгівлею антикваріатом та встановлення певних її правил), заходів з метою перешкоджання нелегальному вивезенню за межі її території. Водночас міститься зобов'язання щодо забезпечення дієвого контролю щодо заборони ввезення до країни культурних цінностей, які вивезені з території інших держав з порушеннями встановленого порядку вивезення. Зокрема, мова йде про заборону вивезення чи ввезення предметів культури без спеціального дозволу — свідоцтва встановленого зразка (ст. 6). Незаконно вивезені цінності підлягають якомога швидшій реституції законним власникам (п. «b», ст. 13), в разі їх виявлення обов'язком держави є встановлення походження цих предметів та інформування відповідних органів іншої держави (ст. 7, п. а, b).

Важливими для практичного втілення конвенції є положення статті 7, зокрема, пункту «b», який в загальному окреслює процедуру повернення та реституції незаконно вивезених культурних цінностей. Серед них виокремимо наступні: 1) Держава-учасниця конвенції, з території якої були незаконно вивезені культурні цінності, звертається до іншої держави з вимогою вжити відповідних заходів для виявлення та повернення цих

цінностей. Таке прохання повинне бути спрямоване дипломатичними каналами; 2) Сторона, що вимагає, зобов'язана надати за свій рахунок всю необхідну документацію та інші докази, які підтверджують право на вимогу; 3) Витрати, пов'язані з поверненням культурних цінностей покладаються на сторону, яка пред'являла вимогу; 4) Сторона, яка вимагає, зобов'язується сплатити справедливу компенсацію добросовісному покупцеві чи особі, яка має дійсне право на цю цінність; 5) Культурні цінності, які повертаються, не повинні обкладатися ніяким митом чи зборами.

На наш погляд, суттєвим є положення пункту «с» статті 13 конвенції, яке зобов'язує держави-учасниці допускати пред'явлення позову, спрямованого на повернення втрачених або викрадених культурних цінностей, з боку чи від імені законного власника. Це означає, що, хоча конвенція і встановлює порядок подання реституційних вимог дипломатичними каналами, але не виключає можливість для фізичних чи юридичних осіб бути безпосередніми суб'єктом даних правовідносин.

Улітку 1982 року в м. Мехіко відбулась всесвітня конференція щодо політики у сфері культури, результатом роботи якої стало ухвалення «Декларації Мехіко» щодо політики у сфері культури. Ця декларація підтвердила важливий принцип міжнародного культурного співробітництва стосовно збереження культурної спадщини: «26. Повернення країнам походження цінностей, що їх було незаконно вивезено за кордон, є основним принципом культурних взаємозв'язків між народами»¹⁰.

Досвід застосування конвенції ЮНЕСКО 1970 року показав, що практичне вирішення питань повернення та реституції незаконно вивезених культурних цінностей в багатьох випадках зустрічалося з великими труднощами або взагалі ставало неможливим через відсутність узгодження норм конвенції з нормами міжнародного приватного права. Окрім того, положення конвенції ЮНЕСКО 1970 р. часто не узгоджувалося з національним законодавством країн в галузі цивільно-правових відносин, що ускладнювало або навіть унеможливило подання офіційних запитів стосовно реституції предметів культури. Ця ситуація викликала необхідність уніфікації міжнародного приватного права з даного питання з урахуванням принципів та ключових положень, стверджених у конвенції ЮНЕСКО 1970 р. У 1982 р. ряд експертів ЮНЕСКО виступили з ініціативою необхідності розробки такого документа під егідою Міжнародного інституту з уніфікації приватного права, штаб-квартира якого знаходиться в Римі (ЮНІДРУА). Робота на цим документом розпочалася у 1988 р. і тривала декілька років із залученням провідних експертів з різних країн. Проект нової конвенції 8 жовтня 1993 р. був схвалений міжнародною радою експертів та адміністративною радою ЮНІДРУА.

7–24 червня 1995 р. в Римі відбулася міжнародна дипломатична конференція за участю представників 70 держав, в тому числі делегації від України, в ході якої обговорювалися ключові положення запропонованого проекту документу. Зміни, які вже напередодні конференції та під час її роботи були внесені до тексту конвенції, віддзеркалювали різне розуміння проблеми та окремі інтереси різних держав.

24 червня 1995 року в Римі було затверджено остаточний текст конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені предмети культури¹¹, яка стала значним кроком у вирішенні проблеми реституції втрачених культурних цінностей. В тому числі, свої пропозиції до тексту документа внесла делегація України і частина з них зрештою знайшла відображення в остаточному тексті конвенції. Однак, перебуваючи в Римі, представники делегації від України не підписали затверджену конвенцію. Так само Україна не підписала цей важливий документ протягом наступного періоду до 30 червня 1996 року, коли вона могла отримати статус країни-засновниці конвенції. Конвенція не підписана і не ратифікована Україною дотепер. Станом на 2013 р. до конвенції загалом приєдналися 44 країни, в тому числі 33 ратифікували її. Серед пострадянських країн конвенцію підписала та ратифікувала Литовська республіка (відповідно 1995, 1997), Грузія та Російська Федерація підписали конвенцію, відповідно, у 1995 р. та 1996 р., але не ратифікували її¹².

Конвенція ЮНІДРУА 1995 р. охоплює своїм змістом питання реституції викрадених культурних цінностей та повернення незаконно вивезених культурних цінностей, що були переміщені з території держави-учасниці всупереч їх національному законодавству (ст. 1). Під культурними цінностями дана конвенція загалом розуміє такі цінності, які з релігійних чи світських причин є важливі для археології, вивчення доісторичної доби, історії, літератури, мистецтва чи науки (ст. 2). Більш детальний перелік категорій культурних цінностей міститься в додатку до конвенції.

Основні принципи реституції викрадених культурних цінностей викладені в главі II і полягають в наступному:

- 1) Той, хто володіє викраденою цінністю, повинен її повернути;
- 2) Вимоги про реституцію мають бути заявлені протягом трьох років з моменту, коли позивач дізнався про місцезнаходження цінності та про особу, яка нею володіє, та в будь-якому випадку протягом 50 років з моменту крадіжки;
- 3) Позов про реституцію предметів, які становлять невід'ємну частину пам'ятки чи археологічної місцевості або є частиною суспільної колекції, не підлягає ніяким строкам давності, крім трирічного строку з моменту, коли власник дізнався про місцезнаходження культурної цінності;

4) Позов може обмежуватись 75-річним або ще тривалішим строком давності за заявою держави-учасниці;

5) Добросовісний володілець культурної цінності, яка підлягає реституції, має право на чесну і розумну компенсацію (у випадку документального підтвердження того, що така особа «виявила належну сумлінність», здобуваючи цю річ — п. 1, ст. 4).

Окремо конвенція 1995 року регулює питання вивезення культурних цінностей з метою виставки, дослідження чи реставрації (глава III «Повернення незаконно вивезених культурних цінностей»). Так, ст. 5 зазначає, що «культурна цінність, тимчасово вивезена з території держави-позивача з метою виставки, дослідження чи реставрації, згідно з дозволом, [...] і не повернута відповідно до умов цього дозволу, вважається нелегально вивезеною». Це положення має особливу вагу, адже художньо-історичне та культурно-політичне значення обміну культурними цінностями у формі міжнародного обігу експонатів, переданих для участі у виставці, можна оцінити, відвідуючи музейні зали чи галереї, де зібрані експонати з музеїв різних країн світу.

Вимога про повернення незаконно вивезених культурних цінностей може бути звернена до суду чи до іншого компетентного органу. Таке звернення має надійти протягом трьох років з моменту, коли держава-позивач дізналася про місцеперебування культурної цінності та встановила особу, яка нею володіє, і в будь-якому іншому випадку протягом п'ятдесяти років з моменту вивезення чи від дня, коли культурна цінність мала бути повернена в державу походження. Доповнюють положення ст. 5 конвенції 1995 року численні двосторонні угоди про культурне співробітництво, а також норми національних законодавств¹³.

Важливо відзначити, що конвенція 1995 року «не легалізує будь-якої незаконної операції, що мала місце до набрання чинності цією Конвенцією» і не обмежує право держави подавати позови про реституцію «поза межами цієї Конвенції» (ст. 9, ст. 10)¹⁴. Також має велике значення той факт, що у преамбулі підкреслюється зв'язок даної конвенції з конвенцією ЮНЕСКО 1970 р.

Для врегулювання питань реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту та незаконного присвоєння, важливими є регіональні міжнародно-правові акти. Одним з таких актів є Європейська конвенція про правопорушення, які пов'язані з культурними цінностями від 23 червня 1985 року¹⁵. Конвенція акцентує увагу на проблемі незаконного відчуження та повернення викрадених культурних цінностей.

Конвенція визначає види рухомих предметів, що можуть бути визначені як культурні цінності (додаток II до конвенції):

– твори мистецтва;

- фотографії;
- коштовності;
- музичні інструменти;
- меблі і гобелени;
- стародруки і рідкісні рукописи;
- рідкісні колекції (флора, мінерали, медалі і нумізматики);
- архівні документи;
- археологічні колекції та ін.

Також конвенція 1985 року дає перелік видів правопорушень щодо культурних цінностей, які можуть виражатися як у дії, так і в бездіяльності:

- крадіжка культурних цінностей;
- привласнення культурних цінностей, вчинене насильницьким способом чи з загрозою такого;
- зберігання викрадених культурних цінностей, якщо щодо них було вчинено одне з вищеназваних діянь (ст. 3 конвенції та додаток III до конвенції).

Держави, що підписали цей міжнародно-правовий акт, взяли на себе зобов'язання співробітничати в питаннях реституції культурних цінностей, знайдених на їхній території, якщо такі цінності були незаконно вивезені з території іншої сторони. Як і в Конвенції 1970 року, передбачено, що держава, з якої було вивезено цінності, повинна попередити сторону чи сторони, територіями яких відповідні цінності переміщувались (або припускається, що переміщувались). Так само і сторона, яка виявила на своїй території культурні цінності, має поінформувати про це державу походження (ст. 7).

Новим внеском європейської конвенції 1985 року є закріплення ролі слідчих та судових органів держав-учасниць, вказівка на необхідність їхньої співпраці у процесі розшуку та реституції незаконно вивезених культурних цінностей. Так, у статті 8 вказується, що сторони повинні забезпечити виконання доручень судових органів іншої сторони (надісланих їй компетентними органами), які мають своїм об'єктом провадження або передачу речових доказів, справ, документів. Також сторони забезпечують виконання доручень щодо ведення судового процесу з метою накладення арешту або повернення культурних цінностей, переданих на територію сторони, до якої звернена вимога внаслідок правопорушення. Сторони мають забезпечити виконання судових рішень щодо правопорушень, пов'язаних з культурними цінностями. У статті 9 викладено вимоги щодо змісту судових доручень.

Розглядаючи питання реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту чи незаконного привласнення, необхідно

згадати і про Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини від 16 січня 1992 року. Стаття 10 конвенції («Запобігання незаконного обігу предметів археологічної спадщини») зобов'язує держави-учасниці інформувати компетентні органи влади держави, з якої походять знахідки, про будь-які надходження, щодо яких є підозра, що вони походять з нелегальних археологічних розкопок чи незаконно приховані під час офіційних розкопок¹⁶.

У рамках Європейського Союзу (ЄС) варто відзначити постанову Ради (ЄЕС) № 3911/92 від 9 грудня 1992 року про експорт товарів культурного призначення, який встановив, що експорт культурних цінностей може здійснюватися лише на основі ліцензії, виданої компетентним органом. В додатку до даного акту міститься перелік культурних цінностей, на які поширюються вимоги постанови¹⁷.

Ще одним важливим актом ЄС є директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 року про повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених з території держави-члена¹⁸. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в рамках національного законодавства класифікуються як «національне надбання» (national treasures) і мають художню, історичну або археологічну цінність та підпадають під одну з категорій, перерахованих в додатку до директиви, або не підпадають під визначені категорії, але є невід'ємною частиною суспільних колекцій, що внесені до опису музеїв, архівів, бібліотек. Директива застосовується у випадку, коли предмети були вивезені з території держави-члена ЄЕС незаконно, тобто в порушення чинного законодавства або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (ч. 2, ст. 1). Зазначимо, що для застосування цієї директиви, держави-члени можуть класифікувати певний культурний об'єкт як національне надбання, навіть після того, як цей об'єкт був вивезений з їхньої території.

Що стосується дії в часі, то стаття 13 зазначає, що директива 93/7/ЄЕС поширюється тільки на культурні об'єкти, незаконно вивезені з території держави-члена ЄЕС після 1 січня 1993 року. Водночас, кожна держава-член може застосувати заходи, передбачені цією директивою, щодо повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території інших держав-членів Європейського союзу до 1 січня 1993 року (ч. 2, ст. 14).

Безумовно, прагнення України до європейської інтеграції, вимагають від неї докладного вивчення згаданих документів ЄЕС та поетапного погодження з національним законодавством діючих в ньому норм щодо забезпечення збереження культурних цінностей, перешкоджанню їх незаконному привласненню, незаконному ввезенню та вивезенню, заходам щодо повернення та реституції втрачених надбань культури.

Після розпаду СРСР новостворені держави у рамках заснованої ними Співдружності Незалежних Держав (СНД) започаткували локальні ініціативи вирішення питань повернення втрачених культурних цінностей на основі існуючих міжнародно-правових норм та напрацьованого світовим співтовариством досвіду. Зокрема, ця ідея закладалася в ініційовану Україною Мінську угоду від 14 лютого 1992 р. «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження»¹⁹, яку підписали найвищі керівники одинадцяти держав-членів СНД. Угодою було стверджено: «Держави-учасниці сприятимуть поверненню культурних та історичних цінностей країнам їх походження» (ст. 1). З метою створення дієвого механізму реалізації цього завдання та для практичної роботи передбачалося, що держави-учасниці угоди заснують на паритетних засадах спеціальну міжнародну комісію з повернення культурних цінностей, визначать категорії об'єктів, що підлягатимуть поверненню (ст. 2). На національному рівні передбачалося створити відповідні комісії для створення систематичних описів культурних та історичних цінностей, що перебувають як на території відповідної держави, так і на територіях інших держав-учасниць (ст. 3). Учасники угоди зобов'язалися надавати можливість експертам інших країн-партнерів взаємно ознайомлюватися з фондами державних музеїв, бібліотек і архівів (ст. 4). Однак невдовзі після розгорнутої на теренах Російської Федерації інформаційної кампанії проти цієї угоди, яка трактувалася як намагання «розподілу культурних цінностей», та фактичного заперечення існування проблеми повернення та реституції культурних цінностей в стосунках між колишніми республіками СРСР — нині незалежними державами, Державна Дума Росії денонсувала підпис президента Б. Єльцина під угодою, відтак Російська Федерація не визнає її чинність. Така позиція Росії як одного з найбільш впливових учасників СНД поставила під сумнів ефективність реалізації мінської угоди 1992 р. як міжнародного нормативного документа, з плином часу перевела її в розряд фактично недіючого. Проте потенціал даної угоди лишається доволі високим і в майбутньому він може бути використаний країнами-учасницями для налагодження співпраці на багатосторонньому та двосторонньому рівнях.

28 вересня 2001 р. в рамках СНД було підписано угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей²⁰. Дана угода дає визначення культурних цінностей, до котрих, згідно статті 1, відносяться цінності релігійного або світського характеру чи їхні колекції, які розглядаються кожною з держав-сторін як такі, що мають значення для історії, культури, мистецтва, науки та підпадають під дію законодавства держав-сторін про вивезення і ввезення культурних цінностей. Угода регулює питання перевезення предметів через митний кордон держави: таке вивезення можливе

лише за наявності спеціального дозволу, а також цінності підлягають обов'язковому декларуванню. Заходи, передбачені цією угодою, покликані запобігати незаконному вивезенню культурних цінностей з територій країн СНД.

Ще одним важливим кроком, спрямованим на створення дієвих механізмів регіональної співпраці в даній сфері між країнами пострадянського простору стала угода про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення, укладена в Душанбе 5 жовтня 2007 р.²¹. Угода стверджує зобов'язання країн-учасниць вживати усіх можливих заходів для перешкоджання крадіжкам, незаконним збуту, придбанню та вивезенню культурних цінностей, а також незаконним археологічним розкопкам, вести спеціальний реєстр викрадених предметів культури з їх детальним описом, інформувати компетентні органи сторін про факти крадіжок таких предметів, здійснювати відповідні дії для виявлення таких предметів на власній території за запитами іншої сторони та співпрацювати у поверненні викрадених та незаконно вивезених культурних цінностей. Значна увага приділяється опису встановленого порядку подання запиту на розшук викрадених культурних цінностей та механізмів співробітництва компетентних органів країн-учасниць у здійсненні необхідних пошукових дій та обміну інформацією за їх результатами. Окремий блок статей угоди встановлює та детально описує погоджену процедуру повернення викрадених та незаконно переміщених культурних цінностей, що виявлені на території іншої країни-учасниці угоди. В тому числі передбачено, що розгляд запиту про повернення викрадених предметів має відбуватися протягом 60 днів від дня його надходження. В разі винесення рішення про повернення виявлених культурних цінностей, що були викрадені, сторона, яка подавала запит має бути поінформована про нього протягом 30 днів з моменту ухвалення такого рішення. Передбачено, що у поверненні культурних цінностей може бути відмовлено на підставі національного законодавства, а також можливість судового вирішення суперечок з приводу встановлення права власності на викрадені культурні цінності. Важливим є положення про те, що дана угода не зачіпає і не звужує прав і зобов'язань сторін, що випливають з інших міжнародних договорів та угод, учасниками яких вони є. Угода вирішила одну з важливих проблем захисту національних культурних цінностей країн СНД — якщо раніше в разі виявлення на своїй території незаконно ввезених культурних цінностей та спроб їх нелегального продажу, на підставі національних законодавств такі культурні цінності, як правило, конфісковувалися і передавалися до музеїв, архівів та бібліотек, інших закладів і країна, з якої ці цінності були вивезені, фактично назавжди втрачала їх, то

тепер з набуттям чинності даної угоди та чіткого дотримання її норм державами-учасницями з'явилися дієві механізми правового та організаційного забезпечення повернення таких культурних цінностей до країни походження.

Угоду підписали вісім держав-учасників СНД — Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан та Україна. Зокрема, Україна ратифікувала угоду 18 квітня 2013 р. із застереженням щодо утримання українською стороною від зобов'язань стосовно гармонізації в рамках СНД національного законодавства у сфері боротьби з розкраданням культурних цінностей і забезпечення їхнього повернення, а також стосовно здійснення погоджених в рамках СНД заходів для виконання положень універсальних і регіональних багатосторонніх договорів, учасниками яких є сторони²².

Загалом, підсумовуючи досвід міжнародного співробітництва в сфері повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту та незаконного привласнення, а також щодо запобігання цим загрозам для національної культурної спадщини кожної країни, можливо виділити такі спільно вироблені базові принципи:

1. Заборона та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі прав власності на культурні цінності;
2. Обов'язок держав співпрацювати у сфері повернення та реституції викрадених чи незаконно вивезених культурних цінностей;
3. Той, хто незаконно володіє культурною цінністю, зобов'язаний повернути її законному власнику;
4. Право кожної зацікавленої сторони звернутися з позовом до суду чи до компетентних органів держави, в якій виявлено незаконно вивезені культурні цінності, з вимогою про їх повернення та реституцію;
5. Заборона вивезення культурної цінності без спеціального дозволу — свідоцтва встановленого зразка;
6. Обов'язок музеїв та інших установ, а також антикварних фірм та приватних колекціонерів перед придбанням перевіряти походження культурних цінностей та утримуватись від купівлі предметів, які стала об'єктом незаконного вивезення, ввезення чи передачі права власності;
7. Інформування зацікавлених сторін про викрадення культурних цінностей чи виявлення викрадених цінностей на національній території.

Дії міжнародного співтовариства, спрямовані на боротьбу з розкраданням та незаконним вивезенням культурних цінностей покликали до життя резонансні акти повернення до країн походження визначних культурних цінностей. Так, в перший рік набрання чинності, зокрема, конвенції ЮНЕСКО 1970 р., Бельгія повернула до Заїру предметів культури, які були вивезені з цієї африканської країни в попередні деся-

тиліття. Національний музей Нової Зеландії у 1974 р. за власною ініціативою відправив до художньої галереї Папуа-Нової Гвінеї збірку цінних етнографічних експонатів, які він придбав за рік перед тим. Японський колекціонер в середині 1970-х рр. добровільно вирішив повернути до Індонезії наявний у нього старовинний меч тисячолітнього віку з піхвами, інкрустованими золотом, діамантами, рубінами та сапфірами, що колись належав одному з королів Суматри²³. 2006 року німецький Гейдельберзький університет став першою європейською організацією, яка передала до Греції незаконно вивезений колись фрагмент античного шедедру, що належав до комплексу скульптур античного Парфенону²⁴. Уряд США у 2010 р. передав до Єгипту стародавній дерев'яний саркофаг, що відноситься до XXI династії фараонів (1081–931 роки до н.е.), який був нелегально вивезений з країни 126 років тому. Його було викрадено з гробниці в Луксорі в центральній частині Єгипту в 1884 році. У 2008 році цей саркофаг був виявлений співробітниками митної служби аеропорту Майямі при спробі його нелегальної переправки з США до Канади. Слід зазначити, що лише протягом восьми років (2002–2010 рр.) до Єгипту було повернуто 31 стародавніх артефактів, які в різні роки були вивезені з його території в незаконний спосіб²⁵. 31 березня 2011 р. з музею Єльського університету США повернулося до Перу 384 експонати XV ст. з стародавньої столиці інків Мачу-Пікчу. Вони були знайдені у 1911 р. під час розкопок, які проводив американський археолог Хайрем Бінгхем²⁶.

23 листопада 2010 р. в рамках україно-російського засідання «Україна–Росія: переміщення культурних цінностей (події, факти, коментарі)» в Музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків у м. Києві відбулася урочиста передача Державному Ермітажу вази для фруктів (кінець XIX — початок XX ст.), яка була викрадена з експозиції всесвітньовідомого музею у 2005 р. і виявлена на території України правоохоронними органами (2006 р.). Тоді ж російська сторона передала представникам України два ордени Червоної зірки, які раніше належали громадянину України, були незаконно вивезені з території України до ФРН та продані на аукціоні. Громадянин Німеччини, який придбав ці ордени, через органи влади своєї країни передав їх до Російської Федерації, де було встановлено ім'я їх законного власника з України²⁷. У 2011 р. з Росії в Україну було повернуто службові посвідчення періоду 1940–1941 рр. (2 од.), золоту медаль «Серп і Молот» №14847 Героя Соціалістичної праці Чернобая С.О., що були незаконно вивезені за межі її території. Визначною подією культурного життя стала передача того ж року в дар Україні приватними колекціонерами з Росії рідкісних ікон, котрі у 1984 р. були викрадені з фондосховищ Львівського музею українського мистецтва. Зокрема, ікону Покрова Богородиці» (1560-ті рр., Галицька школа,

майстер Дмитрій) повернув колекціонер І. Возняков, який придбав її на одному із аукціонів на Заході. Інша поціновувачка старовини Л. Єлізаветіна передала до Львова ікону «Розп'яття з предстоячими» (перша половина XV ст.)²⁸.

Таким чином, міжнародне співтовариство впродовж останньої половини XX ст. — на початку XXI ст. нагромадило важливий досвід співпраці у питаннях запобігання викраденням та незаконному привласненню культурних цінностей, протидії незаконній торгівлі ними, а також щодо сприяння поверненню та реституції національних надбань культури до країн їхнього походження. Україна є учасником міжнародної співпраці з вирішення цих проблем як на багатосторонніх, так і на двосторонніх засадах. Водночас далеко не всі можливості такої співпраці використовуються нею на даному етапі, що створює передумови для пошуку українськими експертами та органами влади шляхів поглиблення інтеграції в світовий та європейський культурних процес з метою досягнення нових компромісних рішень та реального фізичного повернення до країн походження визначних культурних цінностей, які були ними втрачені за різних історичних обставин.

Кот Сергей (г. Киев)

Кандидат исторических наук, руководитель Центра исследований историко-культурного наследия Украины Института истории Украины НАН Украины. zvid1@ukr.net

Участие Украины в международном культурном сотрудничестве по предупреждению незаконного вывоза культурных ценностей и их возвращению в страны происхождения

В статье рассматриваются меры международного сотрудничества по предупреждению похищения и незаконного вывоза культурных ценностей, а так же их возвращению в страны происхождения при участии ЮНЕСКО, ЮНИДРУА, ЕЭС, СНГ и вклад Украины в их практическую реализацию.

Ключевые слова: *Украина, международное культурное сотрудничество, культурные ценности, незаконный ввоз та вывоз, возвращение, реституция, ЮНЕСКО, ЕЭС, СНГ.*

Sergii Kot (Kyiv)

Director of the Centre for research of the historical and cultural Heritage of the Institute of History of Ukraine NAS of the Ukraine, Candidate of Historical Sciences. (PhD).

The participant of Ukraine in international cultural cooperation for preventing of the illicit export of cultural property and it's return to the country of origin

In article analyzing the means of international community for preventing of the steal and the illicit export of cultural property and it's return to the country of origin in participant of UNESCO, UNIDROIT, EEC, CIC and contribution of Ukraine in it's practical realization.

Keywords: *Ukraine, international cultural cooperation, cultural property, illicit export and import, return, restitution, UNESCO, EEC, CIC.*

¹ Теневая экономика и экономическая преступность: Электронный учебник [Электронный ресурс] / Бекряшев А.К., Белозеров И.П. — Режим доступа: <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/ch1p11.htm#4>

² Гайворонський Є.П. Контрабанда культурних цінностей: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання / Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс] / Є.П. Гайворонський; Нац. юридична акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2009. — С. 10. — Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2009/09gephdz.zip>

³ Кот С.І. Про актуальні питання правового та організаційного забезпечення повернення в Україну культурних цінностей у контексті зарубіжної україніки // Матеріали круглого столу «Повернення культурних цінностей в Україну» 11 лютого 2009 р. — К., 2009. — С. 35.

⁴ Що таке «чорна» археологія? [Електронний ресурс]// aq.Media Курорты и туризм. — Режим доступа: <http://www.aq-media.info/node/451>

⁵ Recommendation on International Principles Applicable to Archeological Excavations, 5 Desember 1956 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 101–114; Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. — М., 2002. — С. 114–125; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 152–153.

⁶ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 137–146; Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. — М., 2002. — С. 139–144; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 160–163.

⁷ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 57–74; Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. — М., 2002. — С. 60–69; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 119–128.

⁸ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13039&language=E&order=alpha>

⁹ Богуславский М.М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. — 1992. — № 11. — С. 122–123.

¹⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 349.

¹¹ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 378–389.

¹² UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/implement/i-95.pdf>

¹³ Кюль Изабель. Защита временно ввозимых культурных ценностей // Культурные ценности: возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества: Сборник материалов международной конференции Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей (12 мая 2003 г.). — М., 2004. — С. 129–131.

¹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 384.

¹⁵ European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 319–321.

¹⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 336.

¹⁷ Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

¹⁸ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — К., 1997. — С. 531–532.

²⁰ Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354

²¹ Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення від 5 жовтня 2007 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_g97

²² Там само.

²³ Богуславский М.М. Назв. праця. — С. 81.

²⁴ Парфенон. — Електронний ресурс. Режим доступу — <http://wmdb.mobi/uk/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BD>

²⁵ Локацкий Вячеслав. Египетские артефакты возвращаются на родину // Электронный ресурс: Pravda.ru. — Режим доступа — <http://www.pravda.ru/science/mysterious/present/16-03-2010/1022>

²⁶ Древности Мачу-Пикчу вернутся из США в Перу. — Электронный ресурс. — BBC Russian- Наука и техника. — Режим доступа — http://www.bbc.co.uk/russian/science/2010/11/101121_machu-picco...; Министр культуры Перу отправится в Йель для переговоров о ценностях Мачу Пикчу. — Электронный ресурс.: 2 Перу.ru/ Режим доступа — <http://2peru.ru/ministr-kul-tury-peru--otpravilsya-v-uel-dlya-perego...>

²⁷ Врятовані, збережені, повернені. Публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік. — К., 2010. — С. 13.

²⁸ Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. — Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну за 2011 рік. — С. 2.